

НЕКРОПОЛЬ ТА ЙОГО АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Археологічні дослідження крипти

Крипти для захоронень, як один з найважливіших елементів сакрального простору, в період середньовіччя та раннього нового часу були значущими з кількох поглядів. По-перше, це місце поховання, гідне осіб з високим соціальним статусом. По-друге, для знаті воно мало особливе значення, оскільки виконувало функцію пам'ятного місця конкретних родин, еднаючи їхніх живих і померлих членів¹¹⁸⁰. У криптах, що розташовувались у храмах, знаходили свій вічний спочинок не лише заслужені миряни, але й монахи. З писемних джерел відомо про такі захоронення ченців, проте в результаті вже проведених на сьогодні археологічних досліджень їх виявлено небагато¹¹⁸¹. Віднайдені у підземеллях Віленської унійної церкви Пресв. Трійці понад 70 поховань василіян дозволяють розкрити різноманітні аспекти їхнього захоронення. Водночас ці археологічні дані дають змогу дізнатися дещо й про те повсякдення іноків, що так мало відображене в історичних джерелах – спосіб їхнього життя, харчування і стан здоров'я.

У писемних джерелах XVII–XVIII ст. фігурують три крипти у храмі Пресв. Трійці: 1) т. зв. братська (*sklep bracki*) – у центральній частині, під головним (великим) вівтарем; 2) під вівтарем Блаженного Йосафата, який тепер справа від великого вівтаря; 3) під вівтарем Св. Онуфрія, якого нині в церкві немає¹¹⁸². В останніх двох гробівцях хоронили мирян і монахинь-василіянок. У 2015–2016 рр. було здійснено комплексні (історичні, археологічні й антропологічні) дослідження першої крипти (керівник Альбінас Кунцевічюс). Вхід до неї бачимо прямо перед головним вівтарем. Її розмір – 8,7 x 5,8 м, висота – бл. 4,3 м, у кінці є віконце для освітлення. Приміщення, мабуть, облаштовувалося в декілька етапів: тильна його стіна із згаданим щойно вікном змурована, певно, раніше, ніж бокові стіни, що примикають до неї, а ті, своєю чергою, можуть бути давніші, ніж напівциліндричне склепіння.

1180 Jeanne Halgren Kilde, *Sacred Power, Sacred Space: An Introduction to Christian Architecture and Worship*, Oxford: Oxford University Press, 2008, p. 80; Jeannie Łabno, *Commemorating the Polish Renaissance Child: Funeral Monuments and their European Context*, London and New York: Routledge, 2011, p. 83.

1181 Див., зокрема: Svajūnas Barakauskas, „1994–1995 m. Vilniaus miesto Bernardinų ir Pranciškonų bažnyčiose rastų palaikų antropologinė analizė”, in: *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje*, 1995, p. 391–396; Linas Girlevičius, Robertas Žukovskis, „Vilniaus Bernardinų vienuolyno ansamblis”, in: *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2007 metais*, 2008, p. 295–297; Robertas Žukovskis, „Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų (pranciškonų) bažnyčia Vilniuje”, in: *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2010 metais*, 2011, p. 297–305.

1182 LVIA, f. SA, b. 5334, l. 60 (1663 p.); b. 5335, l. 117 (1666 p.); f. 1178, ap. 1, b. 374, l. 58–58v (1778 p.), 62v (1778 p.).

У крипту ведуть дев'ять східців. Вдалося встановити, що біля входу, приблизно на 0,7 м нижче від останньої сходинки, невелику площу долівки було викладено червоного кольору, неглазурованою підлоговою плиткою розміром бл. 0,17 × 0,17 м. Поверхня цієї долівки, на якій у 2015 р. і знайшли покладені домовини, фактично збігається з рівнем пізніше використовуваної підлоги. Це підтверджує, як вважають, викладення шаром металу колишньої доріжки, можливого проходу від входу в крипту до її центру. Там було скинуто фрагменти перепаленого й знищеного іржею металу, товщиною до 0,02 м, розміром бл. 0,3–0,4 × 0,2–0,3 м. Вони нагадують частини листів товстої бляхи або залишки металевих обков і явно опинились у цьому приміщенні вже після їхнього первинного використання, ймовірно в час ремонту й перебудови церкви чи монастиря.

Домовини й останки виявлено і на землі (вивчалися 2015 р.), і під землею (дані 2016 р.). У 2015 р. біля входу до крипти налічувалося приблизно 15 трун, розміщених у хаотичному порядку. Вони сюди потрапили найпізніше. У середній частині крипти самих домовин було дещо менше, натомість там лежало багато окремих дощок від них. У кінці приміщення – знову купа в три-чотири поверхи складених трун, серед котрих також розкидано дошки, а ще чимало людських кісток і дрібних будівельних решток. Очевидно, що кістки сюди вкинули через освітлювальне віконце, найвірогідніше тоді, коли ремонтувався храм і впорядковувалося довкілля. Востаннє домовини до цього приміщення вносилися вже в радянський період, коли в церкві влаштовували наукові лабораторії Вільнюського інженерно-будівельного інституту. У деяких трунах, що стояли ближче до входу, валялись уривки газет, надрукованих 1965 р.

У 2015 р. тут загалом віднайдено й досліджено 53 домовини із захороненнями. Також зібрано різні кістки близько 60 індивідів. 24 труни виявлено в досить доброму стані, від інших збереглися лише більші або й зовсім незначні залишки. Розмір домовин: довжина – бл. 1,8–2 м; ширина в голові – бл. 0,5–0,7 м; у ногах – бл. 0,4–0,5 м; висота нижньої частини та віка – бл. 0,3 м. Усі труни дерев'яні, ширина дощок – 0,2–0,3 м, товщина – 0,02–0,03 м. Віка переважно прикріплені до низу дерев'яними кілочками (найчастіше по три з кожного боку), іноді – металевими цвяхами. Ці кришки домовин збережені тільки в небагатьох з них (здебільшого тих, що були біля входу). Напевно, коли гроби з інших крипт вносили через вузький отвір входу, віка несли окремо, і з ними поводитися не так обережно, як із останками. Деякі труни прикрашені монограмами Ісуса або Пресв. Богородиці (латинськими чи грецькими), деякі – іншими знаками (наприклад, мотивом черепа та перехрещених під ним кісток), ще деякі, пофарбовані в чорний колір, – білими хрестами тощо. Є, зокрема, і 14 домовин з написами латинською й польською мовами. У такий спосіб намагалися представити коротку біограму померлого, вказавши найсуттєвіші факти його життя: ім'я та прізвище, обов'язки в монастирі або провінції, дату смерті, прожитий вік і термін, проведений в обителі. Як-от: „R[everendus] P[ater] Florianus Walicki, Ord[inis] S[ancti] B[asilii] M[agni], superi[or] Laden[sis], procu[rator] causar[um] general[is]. Obiit d[ie] 6 Jul[ii]

1750. Aetatis suae 37. Religionis 11mo” (Всечесний отець Флоріан Валіцький, [монах] Чину Св. Василя Великого, настоятель Лідського [монастиря], генеральний прокуратор. Помер 6 липня 1750 р., [маючи] 37 років, 11 років [прожив] як монах). Дещо скромніший запис на труні молодого ченця: „R[ok]u 1[788] Innocenty Janiszewski, mający wieku swego lat 21, w zakonie 4 odbywszy [...] przeniósł się do wieczności” (Року 1788 Інокентій Янішевський, маючи віку свого 21 рік, у монастирі 4 провівши, [...] переставився до вічності). На багатьох останках тіл зауважуємо єпитрахилі, парамани. Ці знахідки, а також написи на домовинах свідчать, що тут спочивають василіяни.

У 2016 р. вивчено 19 закопаних у землю домовин та два захоронення, закопані без трун. Усі вони розташовувалися на глибині до 1 м. Останки в трунах лежали головами до тильної стіни, що мала освітлювальне віконце (у бік вівтаря церкви), або до входу крипти. Вони, хоч і похоронені, найправдоподібніше, не в один час, утворювали досить-таки акуратні ряди по обидва боки крипти. На цих гробах не виявлено жодного орнаменту чи напису. Більшість похоронених осіб становили чоловіки – монахи-василіяни (знайдено одну єпитрахиль, шість параманів). В одній труні похована жінка віком приблизно 50 років. На її черепі залишилися клапти вовняного тканого каптура, а на тілі – штучні квіти (їхні пелюстки зроблені з тонкого шовку й мереживної тканини, стебла – з металевого дроту) та фрагмент вигаптуваної деталі з монограмою Христа „IHS”. Один гріб призначався для дитини (розмір домовинки бл. 1 × 0, х 0,2 м), але її кістки не збереглися. Записи на трунах, що лежали поверх ґрунту, показують, що поховання здійснено в 1717–1788 рр. Тому цілком можливо, що захоронення в землі належать до періоду перед 1717 р.

Коли промовляють померлі: антропологічно-історичні студії

Звичні для істориків писемні джерела фіксують чимало важливих відомостей про віленських василіян, їхню діяльність, прочитані ними книги або стосунки з мешканцями міста, що представлені різними соціальними групами. Натомість дуже обмеженою є їхня інформація про спосіб життя, харчування, хвороби, причини смерті й поховання монахів. Ці аспекти чернечого побуту в „Щоденнику” монастиря, протоколах візитацій та інших документах описувалися щонайбільше однією лаконічною фразою, а найчастіше взагалі ігнорувалися. З огляду на це, останки людей, спочилих у крипті церкви, стають тим додатковим джерелом, що істотно доповнює дані писемних пам’яток, відкриваючи нові сторони повсякдення насельників обителі. Антропологічні дослідження останків, зіставлені з даними прибутково-видаткових книг монастиря (1765–1781)¹¹⁸³ та інших джерел, допомагають, серед іншого, довідатися як про хвороби і травми ченців, так і про причини

¹¹⁸³ LVIA, f. 1178, ар. 1, б. 1.

цих недуг та ушкоджень і краще зрозуміти особливості харчування, стану здоров'я та поховання. Необхідно зважити й на те, що василіяни надзвичайно рідко перебували тільки в одній обителі, тому патології похоронених у крипті іноків не обов'язково були пов'язані зі специфікою побуту саме у Віленському монастирі.

Під час антропологічних студій опрацьовано 74 захоронення: 63 скелети, 13 частково муміфікованих тіл і п'ять мумій. Шкіра та внутрішні органи останніх висохли, а тіла зберегли свою форму. Вважається, що сприятливий мікроклімат у місці поховання (незмінна температура, постійна вологість або сухе повітря) могли обумовити натуральну консервацію останків. Тим паче, що не помічено жодних розрізів шиї, живота або паху, характерних для бальзамування. Варто, однак, звернути увагу й на таке досить незвичне поховання: в одному випадку в ділянку живота і грудей напхано дрібні дерев'яні стружки; можливо, не вистачало внутрішніх органів. Є певні підстави припустити, що це було бальзамування, що мало запобігти розпаду тіла. Вибір методу штучної муміфікації міг залежати від соціального статусу індивіда. Із тіл заможніших осіб перед бальзамуванням (органічними або неорганічними засобами) могли бути вибрані внутрішні органи, тоді як інші особи муміфікувалися без такої спеціальної підготовки тіла¹¹⁸⁴. Історичні й антропологічні дані доводять, що в XVII ст. померлих вельмож із знатних родів ВКЛ, наприклад Радзивіллів, бальзамували¹¹⁸⁵. Отож випадок з монахом, похованим у крипті храму, винятковий: хоча фунеральний одяг не демонструє високого статусу покійного, проте його тіло піддане муміфікації. Щоправда, у масштабах Європи така ситуація не унікальна – знаємо про подібно бальзамованих ченців, зокрема в монастирях Італії¹¹⁸⁶.

Абсолютну більшість захоронених у крипті осіб складають чоловіки – 68, ще двоє, вочевидь, також були чоловічої статі. Останки інших двох людей настільки розклалися, що встановити їхню стать не вдалося. Лаконічні згадки у джерелах усе ж засвідчують, що тут хоронили не лише чоловіків. 1757 року в крипті, під одним із вівтарів поховали ігумену обителі василіянок Констанцію (Єленську)¹¹⁸⁷. На спогад про неї та її сестру Рахилу в стіні церкви вмуровано меморіальну дошку. У 1778 р., у „підвалі під вівтарем Св. Онуфрія”, було поховано настоятельницю василіянок Мілевську, котра померла „після нетривалої хвороби”¹¹⁸⁸. У цьому переконують і дослідження 2015–2016 рр. – тоді ідентифіковано останки двох літніх жінок. Також з'ясувалося, наскільки важкими виявилися останні

1184 Arthur C. Aufderheide, *The Scientific Study of Mummies*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004, p. 44–46.

1185 Marija Matuskaitė, *Išėjusiems atminti: laidosena ir kapų ženklinimas LDK*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2009, p. 73; Rugilė Žostautaitė, *Mumijos Lietuvoje: tyrimai, apsauga ir eksponavimas*, magistro darbas [Vilniaus universiteto Istorijos fakultetas], Vilnius, 2016.

1186 Stephanie Panzer, Albert R. Zink, Dario Piombino-Mascali, „Radiologic Evidence of Anthropogenic Mummification in the Capuchin Catacombs of Palermo, Sicily”, in: *RadioGraphics*, 2010, vol. 30, p. 1123–1132.

1187 VUB RS, f. 3, b. 1837, l. 68.

1188 LVIA, f. 1178, ap. 1, b. 374, l. 62v.

роки їхнього життя: вони були беззубі, тіло мали сковане артритом і обтяжене сформованим у старечі літа горбом.

У списках померлих василіян Литовської провінції фіксуються тільки роки смерті монахів, без вказівки на те, якого віку досягнув покійний¹¹⁸⁹. З інших джерел і записів на домовинах дізнаємося, що, скажімо, брат Теодор (Ордзевич / Нордзевиц) помер, доживши до 87 років¹¹⁹⁰, а вже згаданий брат Інокентій (Янішевський) – лише до 21-го. Чернечу спільноту творили особи дуже відмінних вікових категорій. Це добре ілюструють протоколи візитацій за 1785, 1787, 1794 і 1796 рр., в яких є нотатки про календарний вік тогочасних іноків Віленського монастиря Пресв. Трійці. Для порівняння подаємо й біологічний вік померлих, встановлений у результаті дослідження останків (табл. 1)¹¹⁹¹.

Таблиця 1. Календарний вік ченців, які жили у Віленському василіянському монастирі, та біологічний вік померлих монахів

КАЛЕНДАРНИЙ ВІК ЗА ДАНИМИ ВІЗИТАЦІЙ	РОКИ ВІЗИТАЦІЙ				ЗАГАЛОМ	БІОЛОГІЧНИЙ ВІК
	1785	1787	1794	1796		
15-19 Р.	2	2	0	0	4	0
20-29 Р.	27	22	18	19	86	10
30-39 Р.	6	13	9	8	36	25
40-49 Р.	12	8	9	6	35	20
50+ Р.	2	3	11	9	25	18
НЕВІДОМО	10	3	0	0	13	1

Джерело: ÖNB Wien, cod. SN-2798, cod. SN-3849.

Той факт, що на момент проведення візитацій серед насельників обителі переважали молоді чоловіки 20–29-річного віку, можна пояснити тим, що до цієї спільноти належали й ті василіяни, які навчались у Віленській папській академії. А це були здебільша особи віком до 25 років, тобто монахи, котрі вже склали обіти, але ще не отримали єрейських свячень. Майбутні василіяни до монастиря найчастіше вступали у віці 17–21 рік і практикували чернецтво приблизно три-чотири десятиліття. Кількість іноків, які представляли різні вікові групи, залежала від актуальної величини цього монашого осередку, однак тенденція однозначна: його громада формувалася із чоловіків, яким сповнилося 20–40 років. Навряд чи це була специфіка Віленського монастиря, особливо якщо пам'ятати про те, що його особовий склад ніколи не був сталим.

¹¹⁸⁹ VUB RS, f. 3, b. 1837.

¹¹⁹⁰ LVIA, f. 1178, ap. 1, b. 1, l. 16.

¹¹⁹¹ Календарний вік – календарні роки особи; біологічний – вік організму відповідно до його анатомічної та фізіологічної зрілості або рівня зношеності. Різниця між цими віковими показниками може становити й 15 років. Під час антропологічних досліджень було з'ясовано біологічний вік індивіда.

Антропологічні дослідження дозволяють говорити про основні причини смертності василіян. Життєве довкілля, як відомо, є одним з найдієвіших чинників впливу на тривалість життя індивідів. Найвиразніше цей зв'язок простежується при порівнянні стану здоров'я людей з міста і села. Щільність населення в урбанізованому просторі обумовлювала гірші гігієнічні умови та швидше поширення хвороб, насамперед інфекційних. Ці фактори найбільш значущі для двох груп – дітей і містян-новоселів. Як уже зазначалося, склад василіянської спільноти був динамічним – він постійно змінювався. Показники смертності у віковій групі 20–29 років є одними з найнижчих, проте вони істотно зростають приблизно у віці 30 років. Це не дуже звичайне явище, якщо взяти до уваги те, що середня тривалість життя в тодішньому Вільні сягала близько 40 років. З одного боку, хоч і неспілку, можемо стверджувати, що здоров'я василіян ставало значно уразливішим, коли вони прибували на нове місце. З іншого боку, ймовірно, що й самі прибулі приносили із собою хвороби, які пізніше поширювалися в обителі. Так, для прикладу, один чернець, котрому було 35–45 років, страждав від небезпечної й вельми заразливої інфекційної недуги – туберкульозу. Та основна частина похоронених усе-таки дожили до 40, 50 і більше літ. Цих монахів уже виснажували хвороби, пов'язані з поважним віком, і дедалі відчутніша нерухливість: мучили болі в пошкоджених артритом суглобах і хребті, спинні грижі, отримані внаслідок травм або фізичних робіт, різноманітні запалення, що закінчувалися втратою гнучкості та рухливості.

Нетиповими для міста виявилися харчові звички ченців. Зрозуміло, що вони їли дещо ситніше, ніж пересічний мешканець Вільна у XVIII ст. Адже той частіше потерпав від недоїдання, через що й не раз хворів – малокрів'ям, цингою або рахітом. А от вісім василіян страждали від недомагань протилежного характеру, спричинених типом харчуванням, таких як подагра і ДІГС (дифузний ідіопатичний гіперостоз скелета). Парадоксальні результати дослідження вимагають пояснення – чи монаша кухня наблизилася до кухні вельмож, чи вона була скромною? Суттєву інформацію про щоденне меню василіян надає їхня книга прибутків і видатків. На жаль, занотовані в цьому джерелі відомості дуже неоднорідні, що зумовлено неоднаковим ставленням іноків до обов'язку заповнювати книгу. Крім того, в ній фіксується лише куплене з усіх спожитих продуктів, а в чернечий раціон входило і те, що збиралося як данина з маєтків, належних монастиреві (передовсім пшениця), тут же випікався хліб, а в броварні варили пиво. Безперечно, харчування монахів було відносно розмаїтим: це і хліб, і риба, і різні молочні продукти, яйця, олія, м'ясо, пиво та ін. Однак кількість їжі, спожитої щодня кожним ченцем індивідуально, з причини лаконічності джерел залишається нез'ясованою.

Цінні дані про те, з чого складалася трапеза монахів, отримуємо також під час огляду останків. Характерною патологією, що зрідка простежується в остеологічному матеріалі, була подагра. Цю „хворобу королів” пов'язують з надмірним споживанням алкоголю (переважно пива), м'яса і риби. Саме тому на карикатурах XVIII–XIX ст. особи, яких мучить подагра, часто зображаються з чималими

животами, з келихом, а скорчена болем ступня відпочиває на стільчику для ніг. Людина, котра страждає від подагри, має досить неприємні відчуття, коли суглоб, вражений хворобою (зазвичай на великому пальці ноги), починає ломити, і ця ломота пізніше може перерости в нестерпний біль. Пошкоджене місце напухає, інколи деформується, а напади болю, що почалися, довго не дають заснути. Така подагра, зокрема, мучила і Миколая Радзивілла Чорного. І настільки сильно, що після чергового нападу він натер болюче місце (і навіть голову!) ртуттю й помер¹¹⁹². Отож зрозуміло одне: недуга, яка була властива насамперед для представників еліти, торкнулась і деяких ченців.

Інша патологія, що не оминула монастиря, – це ДІГС (типів для неї ознаки спостерігалися навіть у тих чотирьох монахів, котрі дожили до більш ніж 50 років). Вона, проявляючись винятково окостенінням хребта з правого боку, заторкує осіб, що мають діабет II типу або ж надмірну вагу. ДІГС переважно визначають як стан, а не як хворобу: багато людей і не підозрюють про такі зміни у своєму скелеті, хоча медики й фіксують окремі скарги пацієнтів на ломоту в суглобах і затерпання в області хребта¹¹⁹³. Отже, якщо подагра піднесено титулюється „хворобою королів”, то ДІГС, на нашу думку, є притаманною для ченців: майже немає сумнівів, що напої, а особливо м'ясні страви у значних кількостях могли обумовити таке велике (порівнюючи з пересічними мешканцями міста чи села) поширення цього стану в чернечому середовищі. Це підтверджує також аналіз останків монахів з інших країв Європи¹¹⁹⁴. Шукаючи відповіді на питання, що ж спричинило розповсюдження цих двох патологій у Віленській василіянській обителі, важливо звернути увагу на споживання алкоголю. Воно стимулювалося й відсутністю можливості пити воду, що була надто забрудненою, через що перевагу надавали пиву – одному із найбільших винуватців обох патологій. Віленські василіяни навіть наймали пивовара, який трудився у тут же розташованому броварі. Правда, наприкінці XVIII ст. іноки не були задоволені якістю пива, що варилося у монастирі. Отець Гедеон (Гаєвський), котрий жив у обителі десять років, так охарактеризував цей напій: „Завжди каламутне, кисле і шкодить здоров'ю”¹¹⁹⁵. Не випадково для гостей купувалось англійське або „вироблене у місті” пиво.

Як повідомляють джерела (табл. 2), ченці відносно часто вживали й вино (передовсім угорське). Його ченці закупляли щорічно: інколи декілька пляшок (особливо в разі гостей), інколи – бочки, що коштували не одну сотню злотих (наприклад, у січні 1780 р. придбано „старого французького вина” за 225 злотих¹¹⁹⁶).

1192 Albinas Kuncevičius, Rimantas Jankauskas, Rimvydas Laužikas ir kt., *Radvilų tėvonija Dubingiūse*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2009, p. 60.

1193 Tony Waldron, *Palaeopathology*, 2 ed., Cambridge: Cambridge University Press, 2010, p. 75.

1194 Juliet Rogers, Tony Waldron, „DISH and the Monastic Way of Life”, in: *International Journal of Osteoarchaeology*, 2001, vol. 11, p. 357–365; Barbara Harvey, *Living and dying in England 1100–1540: The Monastic Experience*, Gloucestershire: Clarendon Press, 1993.

1195 ÖNB Wien, cod. SN-3849, l. 374v.

1196 LVIA, f. 1178, ap. 1, b. 1, l. 184v.

Таблиця 2. Види алкогольних напоїв, придбаних Віленським василіянським монастирем у 1765–1781 рр.

ВИД АЛКОГОЛЮ	ЗГАДАНО У ДЖЕРЕЛАХ
ВИНО (УГОРСЬКЕ, ФРАНЦУЗЬКЕ)	176
ПИВО	148
МЕДОВИЙ НАПІЙ (МЕДОВУХА)	79
ГОРІЛКА	49
РИСОВА ГОРІЛКА	22

Джерело: LVIA, f. 1178, ар. 1, б. 1.

Таблиця 3. Види м'яса, придбаного Віленським василіянським монастирем у 1765–1781 рр.

ВИД М'ЯСА	ЗГАДАНО У ДЖЕРЕЛАХ
ТЕЛЯТИНА, ЯЛОВИЧИНА	200
„М'ЯСО”	162
КУРЯТИНА	120
БАРАНИНА	34
РЯБЧИКИ	22
ТЕТЕРУКИ	13
ЗАЙЧАТИНА	12
ГУСЯТИНА	6
„СВІЙСЬКА ПТИЦЯ”	5
СВИНИНА	3
ІНШЕ	14

Джерело: LVIA, f. 1178, ар. 1, б. 1.

Точний об'єм випитого вина в документах не вказується. Лише під час візитації 1796 р. ісповідник Арсеній (Весель) згадує, що монахи (можливо, тільки отці?) щотижня отримують по чверті горнця (кварті?), тобто приблизно 1 л вина¹¹⁹⁷. Інші види алкоголю, такі як медовий напій (медовуха) або горілка, купувалися рідше і споживалися тільки за виняткових нагод.

Наступний важливий елемент харчування василіян – м'ясо. У 1765–1781 рр. монастир купував цей продукт мало не 600 разів. Найчастіше вибирали телятину, яловичину, курятину і те, що економ називав „м'ясом” (*mięso*) (табл. 3).

Телятина, яловичина та „м'ясо” здебільшого призначалися для хворих. Ця страва також з'являлася на столі монахів на свята та ще тоді, коли їх відвідували почесні гості або очільники провінції Чину. М'ясо у звичайні скромні дні подавалося доволі рідко. Загалом його споживання протягом описуваного періоду було розподілено нерівномірно: лишень у 1772–1773 рр. монастир придбав цей продукт стільки разів, скільки й за інших 13 років. Упродовж тих двох років довго нездужали 4–5 ченців і настоятель, тому їм м'ясо купувалося мало не щодня. До того ж у 1773 р. декілька місяців в обителі гостювала управа провінції Чину, яка, своєю чергою, теж часто приймала відвідувачів. Незважаючи на те, що точно встановити частку м'яса в раціоні іноків не реально, все ж зробимо обережний висновок, що вони справді строго дотримувалися постанови не їсти м'ясних страв у піст, як це було в усіх чернечих осередках „старих” правил¹¹⁹⁸.

¹¹⁹⁷ ÖNB Wien, cod. SN-3849, l. 374v.

¹¹⁹⁸ Małgorzata Borkowska, *Życie codzienne polskich klasztorów żeńskich w XVII–XVIII wieku*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1996, s. 139.

Таблиця 4. Види риби, придбаної Віленським василіянським монастирем у 1765–1781 рр.

ВИД РИБИ	ЗГАДАНО У ДЖЕРЕЛАХ
„РИБА”	820
ЩУКА	142
ОКУНЬ	48
ЛЯЩ	39
ЛОСОСЬ	33
ВУГОР	31
РЯПУШКА	27
ОСЕЛЕДЕЦЬ	25
ОСЕТЕР	21
ПЛОТВА	20
ІНШЕ	56

Джерело: LVIA, f. 1178, ар. 1, b. 1.

Ще один чинник, який міг посприяти розвитку зазначених патологій у насельників монастиря, – харчування рибою (табл. 4). Виглядає на те, що її їли не тільки в час посту, а й узагалі щодня.

Чернеча спільнота не мала у своєму володінні близько розташованих до Вільна ставків чи озер, тому закуповувала і свіжу, і сушену, і засолену рибу. Крім неконкретизованої „риби”, василіяни найчастіше обирали щуку, а споживання всіх інших видів між собою відрізнялося несуттєво. У джерелах подекуди подаються й кількості придбаного продукту. Так, 17 квітня 1776 р. у монастир надійшло 172 щуки і 133 окуні¹¹⁹⁹. Дещо менше рибин знову купили вже через 10 днів, тож виглядає на те, що їли її багато. Останнє твердження доводять і результати огляду зубів монахів, похоронених у крипті: незначний знос зубів вказує на харчування якіснішою та „чистішою” їжею, а відносно невелика втрата зубів перед смертю та обмеженість проявів карієсу – на можливе більше споживання білкових продуктів (м’яса, риби і / або молока)¹²⁰⁰. Згідно з джерелами, окрім м’яса, риби та хліба в меню цих ченців вагоме місце займало молочне (сметана, масло, молоко) та олія, що зазвичай уживалася з рибою. Рідше, переважно на свята або на прийомах гостей, у трапезній з’являлися цукор, пироги, печиво та інші нещоденні страви.

Попри все сказане, через значну фрагментарність антропологічних та історичних даних, складно визначити, чи харчування василіян було повноцінним.

¹¹⁹⁹ LVIA, f. 1178, ар. 1, b. 1, l. 130–131.

¹²⁰⁰ Eglė Rinkevičiūtė, *Vilniaus Švč. Trejybės graikų apeigų katalikų bažnyčios kriptoje palaidotų asmenų dantų būklė*, bakalauro darbas [Vilniaus universiteto Istorijos fakultetas], Vilnius, 2016, p. 39.

З одного боку, записи книги доходів і витрат та інших документів переконують, що члени монашої громади, залежно від рангу, споживали різні наїдки, а наявність патологічних випадків підводить до думки і про практику надлишкового забезпечення їжею. З іншого боку, батьки деяких студентів семінарії, котрі мешкали в обителі 1794 р., скаржилися візитаторові, що їжа, особливо в дні посту, є недостатньою (*parvus, insufficiens, parcissimus*)¹²⁰¹. Проте таке незадоволення здебільшого стосувалося не малої кількості, а поганої якості харчу. Захристиянин Флавіон Шантир тільки й ганив монастирських кухарів, які через пияцтво неспроможні нічого смачного приготувати¹²⁰², а от професорові теології Навкратієві (Заневичу) їжа здалася „достатньою і досить доброю”¹²⁰³. Таким чином, хоча писемні джерела начебто й свідчать, що раціон іноків був одноманітним і вбогим (риба, хліб, молочні продукти, зернові культури, пиво), але антропологічний аналіз останків показує, що принаймні в деяких з ченців він був досить багатим. Цілком імовірно також, що зі зміною статусу монаха змінювалось і його харчування.

Із видатково-прибуткової книги Віленської обителі довідуємося, що її насельники хворіли доволі часто, постійно наймали лікаря або принаймні цирульника, котрий міг надати елементарні лікарські послуги (спустити кров, перев'язати рани тощо). Загалом джерельні згадки про здоров'я василіян є дуже лаконічними, однак на підставі результатів антропологічних досліджень можна докладніше уявити специфіку їхніх хвороб і зазнаних травм. Так, під час візитації монастиря в 1787 р. ревізором було занотовано, що брат Інокентій (Янішевський) через якусь недугу (*defectum*) перестав ходити¹²⁰⁴. Коли ж у крипті сучасні дослідники знайшли домовину цього інока, то додатково з'ясувалося, що йому докучали біль хребта через існуючі грижі та запалення обох кісток гомілки. Чому саме монах не міг ходити, так і не встановлено, проте, з огляду на його юний вік – 21 рік на момент смерті, логічно припустити, що минуло надто мало часу, щоб хвороба залишила свої сліди в кістках цієї молодой людини.

В опрацьованих нами писемних джерелах лише один раз мовиться про травму в ченця. У „Щоденнику” обителі описано випадок, коли неназваний інок 15 листопада 1777 р., будучи нетверезим, випав з другого поверху і зламав ліву ногу¹²⁰⁵. Оскільки не ясно, чи він помер у Вільні, то не вдається пов'язати його з якимось захороненням. Беручи до уваги активний спосіб життя василіян, досить часті й далекі подорожі, ушкоджень вони, вочевидь, переважно зазнавали саме за таких обставин. Травми не були рідкісними: 33 з 74 монахів мали важкі або відносно легкі ушкодження. 15 з них зазнали множинних травм усього тіла, а у 18-ти була зламана принаймні одна кістка. Найбільш вражаючим і поки що не до кінця пояснюваним феноменом є численні переломи ребер: їх отримали 19 ченців, тобто майже кожен

1201 ÖNB Wien, cod. SN-3849, l. 154 v-156v.

1202 *Ibid.*, l. 159.

1203 *Ibid.*, l. 161.

1204 *Ibid.*, l. 453v.

1205 LVIA, f. 1178, ap. 1, b. 374, l. 46v.

четвертий. Можливо, таке явище у Вільні й не повинно викликати подив: урбаністичний простір міста взагалі не був придатний для безпечного життя як з причини своєї закритості, так і через постійний контакт з іншими, не завжди по-товариськи налаштованими особами. Аналіз травм віленців засвідчує, що переломів ребер у містян було набагато більше, ніж у мешканців села, – їх мав майже кожен п'ятий житель столиці ВКЛ¹²⁰⁶. Отже, кількість травмованих василіян не суперечить тогочасним тенденціям міського життя, але чому саме монахи так часто ушкоджували цю частину тіла? Через уже згадуваний активний спосіб життя? Чи, може, через майже щоденне насилля, що не оминало й іноків? Знаємо, що такі насильницькі травми (переломи носа, рубані рани черепа) були щонайменше в чотирьох ченців, а неспецифічні запалення гомілки, зумовлені надмірним рухом або інфекційним захворюванням, мали 30 представників чорного духовенства.

Поховання та знахідки

Історичні джерела не відображають специфіки поховання монахів. Вірогідно, василіян ховали зодягненими в щоденний габіт, разом зі звичними речами – вервицею, хрестиками, пекторалами, медальйонами тощо. Коли після довгої хвороби 11 липня 1775 р. помер о. Ігнатій (Морштин), монастир купив лише домовину за 10 злотих¹²⁰⁷. У жодному випадку не йдеться про придбання спеціального одягу або матеріалу, призначеного для обкладання труни зсередини. Тільки для похорону настоятеля обителі Іраклія (Карпінського) 5 лютого 1773 р. за 1 злотий купили фарби „для малювання гробу”¹²⁰⁸. Однак такого помальованого гробу під час огляду крипти віднайдено не було.

Якщо судити з похоронного одягу, то в крипті переважають захоронення ченців. Більшість виявлених знахідок становлять тканина домовини та металеві прикраси, частини богослужбового одягу, дрібне особисте поховальне вбрання монахів, клаптики кольорового шовку і брокатної тканини. На жаль, фрагментів цього облачення залишилося дуже мало, а взуття взагалі нема.

Габіт василіян був довгим, темним, з прямостоячим комірцем, з каптуром, спереду якого пришито дві довгі, з удвоє складеної тканини стрічки, що спадали на груди. Такі добре збережені каптур з тонкої рудої вовни та шапочка з рудого оксамиту лежали в труні брата Янішевського. Фрагменти каптура з темної вовни є й у двох інших домовинах монахів та у гробі старої жінки, а в одній труні похоронено василіянина, котрий носив каптур з овечої шкіри.

Здійснюючи літургійні обряди, унійні священики мусили зодягати епитрахиль. У процесі вивчення артефактів крипти отримано п'ять зразків такого обла-

¹²⁰⁶ Дані з особистого архіву Ю. Козакайте.

¹²⁰⁷ LVIA, f. 1178, ap. 1, b. 1, l. 119v.

¹²⁰⁸ *Ibid.*, l. 78.

чення та їхні рештки. Єпитрахиль (гр. *Επιτραχιλιον* – те, що навколо шиї) – це довга стрічка, що огинає шию й обома кінцями спадає на передню частину тіла. На її половинках вигаптувано три пари хрестів, які символізують шість Св. Тайн, що їх може звершити єрей¹²⁰⁹. Сьомий хрест посередині означає ношу єрейських обов'язків, що її прийнято задля служіння Господеві. Одна із знайдених єпитрахилей (довжина – бл. 251 см, ширина – 9,5 см) пошита з рудої тканини, а краї окантовані галуном з металевих ниток. З того самого позументу на довгих половинках тасьми пришито шість грецьких хрестів. Ще одна єпитрахиль – надзвичайно довга (279 x 8–13,5 см), з червоного жакарду, декорованого рослинним мотивом жовтуватого й зеленого кольорів. Її краї теж обшиті галуном з металевих ниток, з нього ж зроблено й сім латинських хрестів.

Інша група знахідок – парамани. Параман (гр. *Παραμανδύας* – додаток до мантиї) є релігійним елементом вбрання монахів східного обряду, зафіксованим уже в IV ст. Ченці носили його під одягом на спині на чотирьох шнурках, котрі на грудях утворювали хрест. Це було нагадування про той хрест, що його взяв на себе монах, слідуючи за Христом. Василіяни, які вже склали вічні обіти, вішали парамани собі на груди. Під час дослідження зібрано 36 параманів і відокремлено їхні фрагменти: вигаптувані тканинні хрести Голготи, основи парамана зі шнурками, обводи країв і т. д. Композиції більшості орнаментів на параманах подібні. У центрі прямокутного клаптика за допомогою техніки аплікації або вишивки зображено православний хрест Голготи, на вершині якого табличка з літерами ІНЦИ. Під хрестом зазвичай є череп з перехрещеними кістками. Обабіч хреста вигаптувані спис Лонгина і тростина з губкою та знаряддя тортур, що символізують Христові страсті (бич, тростина, драбина, кліщі, молоток) і нагадують про Розп'яття (стовп, біля якого бичували Христа, хустина Св. Вероніки та абревіатури грецькою й церковнослов'янською мовами: „ІНЦИ” – укр. „Ісус Назарянин, Цар Юдейський”; „ІС ХС НИ КА” – укр. „Ісус Христос перемагає”; „ЦР СЛ” або „СР СЛ” – укр. „Цар Слави”; „МЛ РБ” – укр. „був розп'ятий на Лобному Місці”; „К Т” – укр. „спис і тростина [Лонгина]”; „Г Г” – укр. „Гора Голгота” та ін.).

На декількох параманах хрести латинські. Посередині такого парамана з рудого оксамиту (16 x 13,5 см) металевими нитками був виконаний латинський хрест, з хустиною Св. Вероніки на хрестовині. Справа від хреста – чаша, спис Лонгина, колона тортування Христа і бич; з іншого боку – Його туніка (?), жердина з губкою, кліщі та драбина. Також маємо два парамани з латинськими написами, один з яких обрамлений гаптованими латинськими літерами висотою 2,5 см, що творять текст: „VERBO CARO FACTUM EST ET HABITAVIT IN NOBIS” („І Слово стало тілом, і оселилося між нами” (Йо. 1,14)). Такі різні парамани вказують на єдність знаків і символів визнання віри двох християнських

1209 Мария А. Маханько, Юлия Г. Гріднева, „Єпитрахиль”, in: *Православная энциклопедия*, под ред. Патриарха Московского и всея Руси Кирилла, Москва: Церк.-научн. центр „Православная энциклопедия”, Москва, 2013, т. 18, с. 535–542, in: www.pravenc.ru/text/190057.html (2017-03-16).

традицій – православної й католицької. Вплив на це, можливо, мав і той факт, що василіянами ставали не лише уніати, але й римо-католики.

Віднайдений і параман (13 × 10,5 см) з не дуже розбірливим дарчим написом польською мовою на тильній стороні. Зробивши фотографію у світлі ультрафіолетових променів, його частково вдалося відчитати: „[G?]ermano [D]robiszewski Basiliano Profess[o] Ociec [...] Joseph [...]” („[Г?]ерману [Д]робишевському, професу василіян, отець [...] Йосиф [...]”)¹²¹⁰. Цей напис дає підстави для здогаду, що параман з нагоди складання вічних обітів міг дарувати духовний наставник або старший монах.

Усі ці парамани є унікальними й одиничними. Вони суттєво відрізняються як технікою їхнього виготовлення (гаптування, аплікація), так і якістю використаних матеріалів. Частина з них пошита з тонкого шовку, вишитого кольоровими нитками, інші – розкішніші, з шовкового оксамиту, оздобленого срібною ниткою. Така відмінність, напевно, була обумовлена різним соціальним статусом і майновим становищем василіян. Щоправда, немає точних відомостей, хто шив парамани. Цим могли займатись і василіянки, котрі мешкали поруч, і родички монахів, і члени кравецького цеху (постійні відвідувачі церкви), у такий спосіб бажаючи висловити пошану чернецтву.

Зернятка вервиці – основного атрибута щоденної молитви – різних форм, з округло й овально виточеного дерева, лежали у тринадцяти домовинах. У труні брата Теодора (Ордзевича) налічено 42 такі кістяні зернятка, у гробі о. Флоріана (Валіцького) – 36 дерев'яних, з'єднаних ланцюжком з мідного сплаву. На тій самій вервиці висів і круглий медальйончик (діаметром 1,7 см), також із мідного сплаву із зображеннями єзуїтських святих: на аверсі – Св. Ігнатій Лойола (1491–1556), та напис „S[ANCTUS] IGN[ATIUS] DE LOI[OLA]”, на реверсі – Св. Франциск Ксав'єр (1506–1552): „S[ANCTUS] FRANC[ISCUS] XA[VERIUS]”. Св. Франциск Ксав'єр, опікун християнських місій, був безстрашним місіонером Церкви й одним з перших соратників Св. Ігнатія Лойоли, засновника Товариства Ісуса. Поява таких релігійних медальйонів пов'язується з постановами Тридентського собору (1545–1563), що заохочував вшанування святих, їхніх реліквій, образів тощо. У середині XVII ст., коли активізувалося духовне життя і стали популярними молитовні подорожі, у Литві також почало більшати медальйонів із зображеннями різних Божих угодників¹²¹¹. Про їхнє поширення свідчать і знахідки у крипті.

Ще один медальйон (2,6 см × 2,3 см) був восьмикутним, з мідного сплаву. На його аверсі вигравіювано Св. Бенедикта Нурсійського (480–543), який у руці тримає чашу зі змією, і напис „CRUX S[ANCTI] P[ATRIS] BENEDICTI” („Хрест с[вятого] о[тця] Венедикта”), на реверсі – хрест Св. Бенедикта й аббревіатури, що

1210 Фізичні обстеження здійснено в лабораторії Відділу наукових досліджень Центру реставрації ім. Пранаса Гудінаса Музею мистецтв Литви.

1211 Liudas Jovaiša, „Tridento susirinkimas ir Lietuva”, in: *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, 2000, t. 16, p. 36, 44.

означали його коротку молитву. Св. Венедикт з Нурсії відомий своєю побожністю до Св. Хреста, знаком котрого здійснив багато чудес. Медальйон з хрестом Св. Венедикта оберігав від спокус, злого духа, чуми. Датованих XVII–XVIII ст. релігійних медальйончиків з фігурою цього засновника ордену бенедиктинців та зображеннями єзуїтських святих було ще більше: у Вільні, зокрема, їх відшукали на території Нижнього замку та на вул. Мостовій (по-литовськи *Tiltos*), а також у м. Тракай – у храмі Благовіщення Пресв. Богородиці, коли там проводилися археологічні дослідження захоронень¹²¹².

В іншій домовині збереглася китичка (довжина – 8 см, ширина – приблизно 4 см) зі звисаючим з неї медальйончиком, що, мабуть, була прикріплена до знайденої поруч вервиці. На аверсі овального медальйона (3,2 × 2 см) з мідного сплаву, що мав вушко, фігурують Пресв. Діва Марія та св. Анна, а також напис „S[ANCTA] AN[N]A M[ATER] MARI[AE] VIR[GINIS]”. У самому низу – слово „ROMA”, що, вочевидь, говорить про виготовлення в Італії. На реверсі зображено покровительку філософів, школярів і шкіл св. Катерину Александрійську, з основними атрибутами – мечем і колесом тортур, і підписано: „S[ANCTA] CATERI[NA]”. Виявлені у крипті медальйончики засвідчують побожність ченців-уніатів як до католицьких, так і до православних святих, укотре увиразнюючи поєднання у Василянському чині двох традицій.

Хрест як символ розп’яття і воскресіння Христа є важливим знаком для чорного і білого духовенства. Оглядаючи крипту, дослідники помітили вісім фігурок Розп’яття з литого металу та 12 хрестів. Дев’ять з них – це металеві латинські хрести, котрі можна підвісити, навіть ті, що досить масивні (висотою 15–18 см), у деякі всилений трикотажний шнурок. Декілька менших хрестів – двобічні. На одному (7,0 × 3,8 см) з обох боків витиснено символи Христових страстей, інший (6,5 × 3,3 см) виготовлено з двох перфорованих пластинок мідного сплаву. До однієї з них кріпиться Розп’яття, а до іншої – фігурка Пресв. Діви Марії. Є також три дерев’яні хрести. У труні консультора Литовської провінції Василянського чину Геннадія (Лауданського-Пашковича) був підвісний дерев’яний хрест (20,5 × 10 см), кінці котрого покрито мідним сплавом. На вершині його вертикального рамена прикріплена табличка з мідного сплаву з латинським написом „IESVS NAZAR[ENUS] REX IUDEO[RUM]”, а внизу – фігура страждаючої Богородиці. Після уважного вивчення встановлено, що це хрест-пекторал, на обох раменах якого зберігалися реліквії – скалки кісток (?) святих. Металевий пекторал знайдено й у домовині о. Флавіана (Плескачевича).

У кількох трунах біля грудей померлого лежали різні торбинки, у котрих монахи, певно, носили значущі для себе релігійні речі, що надихали їх іти шляхом

1212 Більше про знайдені в Литві релігійні медальйони див.: Eduardas Remecas, „Religiniai medalikėliai rasti Vilniaus žemutinės pilies teritorijoje”, in: *Kultūros paminklai*, 1998, Nr. 5, p. 28–33; Olegas Fedajevs, „Religiniai medaliukai iš Trakų švč. Mergelės Marijos apsilankymo bažnyčios archeologinių tyrinėjimų 2008–2011 metais”, in: *Numizmatika: metraštis*, 2012, t. 9–12 (2008–2011), p. 171–194.

свого покликання. Один похований мав округлий шкіряний футлярець (7,8 × 6,7 см) зі шнурком; також виявлено шовкову торбинку, що затягувалася (6,9 × 5 см), і зашити торбинку із жовтуватого шовку (10,5 × 7 см). У ній, як показало рентгенографічне дослідження, всередині був подвійний металевий хрест.

Вивчаючи останки, захоронені в крипті, у вісьмох домовинах дослідники зауважили цеглу, яку, очевидно, варто пов'язувати з характерною для східного чернецтва традицією поховання, котрої дотримувалися до самого кінця XVIII ст. Цеглу, покладену померлому під голову, можна тлумачити і як прагнення підкреслити аскетичність його життя, і як алюзію на епізод описаного в *Старому Завіті* сну Якова біля Бет-Елю, коли він ночував, поклавши під голову звичайний камінь (Бут. 28, 10–22). Так – через камінь або цеглу – покійний міг поєднуватися з патріархом Яковом¹²¹³.

Як бачимо, „посереднє” перебування василіян між Сходом і Заходом відобразилася не лише у структурі Чину, обрядах та писемності, але й у матеріальній культурі ченців, для якої була притаманна гармонія символіки обох християнських традицій.

1213 Леонид А. Беляев, „Каменные «подушки» монашеских погребений и их ветхозаветный прототип”, in: *Российская археология*, 2005, Nr. 4, с. 171–175.

83. Вигляд крипти із захороненнями на початку досліджень. Фотогр. Юлюс Калінскас, 2015

84. Поховальні написи на домовинах, XVIII ст. Фотогр. Юстіна Козакайте, 2015

85. Знахідки у крипті. Зразки хрестиків, XVIII ст.
Фотогр. Вітауте Лукшенене, 2015

86. Парамани з елементом східного хреста, XVIII ст. Фотогр. Вітауте Лукшенене, 2015

87. Парамани з елементом римо-католицького хреста й написами латинською мовою, XVIII ст. Фотогр. Вітауте Лукшенене, 2015

88. Медальйон із зображеннями єзуїтських святих (Ігнатія Лойоли і Франциска Ксав'єра), XVIII ст. Фотогр. Вітауте Лукшенене, 2015

89. Медальйон із зображеннями Пресв. Богородиці, св. Анни і св. Катерини Александрійської та написом „ROMA”, XVIII ст. Фотогр. Вітауте Лукшенене, 2015